

DİYARBAKIR MASAL ANLATMA GELENEĞİ VE GELENEKTE

YAŞANAN DEĞİŞİM ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE DIYARBAKIR TALE TELLING TRADITION AND THE
CHANGE IN THE TRADITION

Mehmet Yusuf ASLAN* Birol AZAR**

Öz

Özgün yapısı ile halk anlatıları bakımından oldukça zengin olan Diyarbakır, kadim bir sözlü anlatma geleneğine sahiptir. Bu çalışmada Diyarbakır'da Şevket Beysanoğlu tarafından 1937-1942 yılları arasında derlenen, Muhsine Helimoğlu Yavuz tarafından Diyarbakır'da derlenen ve 1997 yılında *Masallar ve Toplumsal İşlevleri* adlı kitabında yayımlanan masallar ile tarafımda 2000-2022 yılları arasında derlenen masallar incelenerek masal metinleri, masal anlatıcıları, masal anlatma yerleri ve zamanları, masal formelleri açısından zamanla meydana gelen değişimler üzerinde durulmuştur. Yıllar içerisinde teknolojinin ilerlemesi, bilginin yaygınlaşması, modern yaşamın hayata etkisi ve dini değerlerin bölge halkına yansımaları sonucunda değişen toplum yapısı, Diyarbakır masal anlatıcılarında ve masal anlatma geleneğinde değişimlere sebep olmuştur. İlk başlarda sadece kadınlar tarafından anlatılan masallar zamanla erkekler tarafından da anlatılmaya başlanmıştır. Belirli zaman dilimlerinde anlatılan masallar zamanla her vakitte anlatılmaya başlanmıştır. Masal anlatıcısının cinsiyeti ve inanışları metinlerde değişimlere sebep olmuştur. Günümüzde artık masal dinleyicilerinin olmaması nedeniyle masalların anlatılmaması masalların unutulmasına, kısalmasına, masal formellerinin yok olmasına dolayısıyla masal anlatma geleneğinin yok olma seviyesine gelmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Masal, Gelenek, Diyarbakır Masalları, Anlatıcı, Dinleyici

Abstract

Diyarbakır, which is very rich in terms of folk narratives with its original structure, has an ancient oral narrative tradition. In this study, the tales compiled by Şevket Beysanoğlu in Diyarbakır between 1937-1942, compiled by Muhsine Helimoğlu Yavuz in Diyarbakır and published in her book *Tales and Social Functions* in 1997 and the tales compiled by me between the years 2000-2022 are examined and the tale texts are analyzed. storytellers, tale-telling places and times, and the changes that have occurred over time in terms of tale formals are emphasized. The social structure, which has changed over the years as a result of the advancement of technology, the spread of knowledge, the impact of modern life on life and the reflection of religious values on the people of the region, has also caused changes in the storytellers of Diyarbakır and the tradition of storytelling. The tales, which were told only by women at first, has started to be told by men over time. Tales told in certain time periods have started to be told at all times over time. The gender and beliefs of the storyteller have caused changes in the texts. Today, the fact that tales are not told due to the absence of tale listeners has caused the tales to be forgotten, shortened, and the tale-telling tradition has reached the level of extinction.

Keywords: Tales, Tradition, Tales of Diyarbakir, Narrator, Listener

* Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, myusufaslan@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0022-5579.

** Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bazar@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6992-1762.

GİRİŞ

Diğer halk bilgisi ürünlerinde olduğu gibi masallar da bir gelenek çerçevesinde meydana getirilir ve bu yolla sonraki nesillere aktarılır. Bu sebeple halk ürünlerinin incelenmesinde o ürünlerin yaratıldığı ortamı bilmek ve o ortamın yaratım ve sonraki nesillere aktarım sürecini etkileyen, belirleyen geleneğin bilinmesi önemlidir. Toplum hayatında meydana gelen gelişmeler ve değişimler bu geleneğin zaman içerisinde değişmesine sebep olmuştur.

Metin Ekici, geleneği şu şekilde ifade eder: *Eskiden beri devam edip gelen, gayri resmi yol ve yöntemlerle kazanılan ve kuşaktan kuşağa aktarılan ve zamanın ihtiyaçlarına göre her kuşakta belli ölçüde bireysel yaratıcılığa ve değişmeye ve de gelişmeye izin veren bilgi, hareket ve materyal ürünleri üretme ve kullanma tarzıdır.* (2008, s. 34). Özkul Çobanoğlu ise: *Gelenekler donmuş ve dinamizmini kaybetmiş kalıplar değildir. Onlar ait oldukları insan topluluğunun ihtiyacını karşılamak üzere, üyelerin gönüllü iştirakleriyle vücut bulurlar. Nesiller değiştikçe, ihtiyaçlar farklılaştıkça onlar da değişirler. Sürekli var olmalarının nedeni ait oldukları toplumun üyeleriyle uyum içinde bulunmalarındır* (Çobanoğlu, 1999, s. 7-8) şeklinde açıklar. Hem Çobanoğlu hem de Ekici, gelenek teriminin sürekliliği üzerinde dururken bunun her yeni kuşakta ihtiyaca göre değişime uğradığını ifade etmektedir. Sedat Veyis Örnek; bilgi, beceri, alışkanlık, kültür kalıtları = (mirasları) ve davranışların bir toplumda kuşaktan kuşağa geçtiğini ve bunların gelenekler içerisinde yer aldığını ifade ederek (Örnek, 2014, s. 179) *kalıt ve miras* terimlerini kullanmış ve geleneklerin geçmişten geldiklerini ifade etmiş.

Temelleri on dokuzuncu yılda atılan halk bilimi o günden bugüne teori ve uygulama anlamında değişiklikler göstermiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan bağlamsal kurama göre sözlü kültür eserlerini sadece yazılı metni esas alarak incelemek eksik olacaktır. Bu yüzden bir yörenin anlatı geleneği incelendiğinde bir bütünü oluşturan anlatıcı, dinleyici, icra yeri ve anlatı zamanı birlikte ele alınmalıdır. Metnin ortaya çıktığı bağlama dair anlatıcının cinsiyeti, yaşı ve özellikleri, dinleyicilerin özellikleri, icra ortamı gibi konular da incelenmeli. Bu sebepler sözlü kültür ürünleri ile ilgili incelemelerde bağlamla ilgili tüm unsurlara yer verilerek ve aynı önemde incelenmeli (Şafak, 2019, s. 74-75). Masallar da diğer halkbilgisi ürünleri gibi bir geleneğe bağlıdır. Bir geleneğe bağlı olmakla birlikte bu türe sadece metin esaslı bakış açısıyla bakmak doğru olmayacaktır. Selami Fedakâr, Özbek masal anlatma geleneğinin *anlatıcı, dinleyici, anlatma yeri, zamanı ve masal metni gibi unsurlardan* (2011, s. 113) oluştuğunu ifade etmiş ve bu şekilde değerlendirmiştir. Dolayısıyla bu masalları yaratan, icra eden, aktaran ve bunları yaparken hem kendinden hem de yaşadığı çevreden birçok unsuru da katan masal

anlatıcıları, masalların dinleyici kitlesi, masal metinleri, masalların anlatıldığı mekân ve zaman, masal formelleri gibi unsurları bir bütün hâlinde ele almak gerektiği görülmektedir.

Masalın anlatıldığı yöreye özgü kültürel değerleri aktaran, yani geleneğin devamlılığını ve sürekliliğini sağlayan en önemli unsur masal anlatıcısıdır ve bunlar masalları kendi düşünce dünyalarına, değişen toplum yapısına ve şartların değişmesine göre yeniden ortaya koyan kişilerdir. Masal anlatma eyleminin meydana gelmesi için anlatıcı ve dinleyicilerin bir arada olması ve karşılıklı iletişim içerisinde bulunması gerekmektedir. Anlatıcının masalını icra edişinde dinleyicinin tutumu önemli bir etkidir. Masal anlatma geleneğini belirleyen unsurlardan üçüncüsü ise masal metnidir. Masalarda çeşitli işlevlerde kullanılan, anlatıcı ve dinleyicileri masalın büyüdü dünyasına hazırlarken, masal içerisinde geçişler yaparken, masalı bitirirken ve zaman kazanmak isterken başvurulan, anlatıya güzellik ve çeşitlilik katan formeller ile masalların anlatıldığı yer/mekân ve anlatma zamanı masal geleneği içerisindeki önemli unsurlardır. Masal anlatma geleneğinin oluşması bütün bu unsurların bir araya gelmesi ile mümkündür.

Bu çalışmada Diyarbakır'da Şevket Beysanoğlu tarafından 1937-1942 yılları arasında derlenen masallar, Muhsine Helimoğlu Yavuz tarafından birinci baskısı 1997 yılında yayımlanan *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri* adlı kitabında yer verdiği Diyarbakır'da derlenen masallar ile tarafımda 2000-2022 yılları arasında derlenen masallar incelenerek özgün yapısı ile kadim bir sözlü anlatma geleneğine sahip olan Diyarbakır'da masal anlatma geleneği ve bu gelenek içerisinde yer alan ve bu masalları yaratan ve sonraki nesillere aktaran masal anlatıcılarını, masalların dinleyicisini, masal metinlerini, masalların anlatım mekânı, zamanı ve formeller gibi unsurlar bir bütün olarak ele alınmıştır. Konuyla ilgi elde edilen bilgiler ışığında değerlendirmelerde bulunulduktan sonra bu gelenekte zamanla meydana gelen değişimler irdelenmiştir.

1. Masal Anlatıcıları

Toplumların canlı hafızası hükmünde olan masal anlatıcıları geçmiş ile bağın kopmasını önlerken aynı zamanda kültürün, geleneğin geleceğe taşınmasında köprü görevini üstlenirler. Bir geleneği tanımanın ve tanımlamanın en önemli adımı o geleneği ve o ürünü ortaya koyan şahsiyetlerin incelenmesidir. Sanatçıyı göz ardı ederek sadece ortaya konulan ürüne odaklanmak eksik bir değerlendirmeye neden olacaktır. Bu yüzden sözlü kaynaklar vasıtasıyla günümüze kadar gelen masalların taşınmasında, korunmasında önemli bir yeri olan masal anlatıcılarının üzerinde durmak oldukça önemlidir. Her masal; anlatıcısının dilinden, kültüründen, inancından etkilenerek yeniden şekillenir. Masal anlatıcıları toplumun kültürel

değerlerini anlatımları ile süsleyerek nesilden nesile aktarırlar. Bunların herhangi bir eğitimleri yoktur hatta çoğu okuma yazma bilmezler ama halkın içinde kendini eğiterek bir kültür taşıyıcısı hâline gelmişlerdir. Onların eğitmenleri kendinden önceki masal anlatıcıları ve dengbêjlerdir.

Diyarbakır ve çevresinde hikâye/masal anlatan kişilere çîrokbêj, çîrokvan gibi isimler verilmektedir. Dengbêjler asli işleri olmamakla birlikte halkı eğlendirmek ve anlatımlarına çeşitlilik katmak amacıyla hikâye ve masal anlatarak halk edebiyatı ürünlerinin toplumu eğlendirme işlevini de yerine getirirler. Ancak halk hikâyesi ve masalların asıl anlatıcısı konumunda olan çîrokbêj/çîrokvanlardır. Çîrokbêjler tamamen ezgisiz olan halk hikâyeleriyle beraber içinde ezgi barındıran hikâyeleri de icra ederler. Çîrokbêj her ne kadar masal/hikâye anlatan kişi olarak bilinse de özellikle türkölü hikâye anlatma yetenekleri olan veya ezgili olmadan tarihi hikâye anlatabilen kişiler için kullanılan bir terimdir (Kardaş, 2013, s. 41).

Mezopotomya'da asırlar boyu devam etmiş ve ozanlık olarak da kabul edilen dengbêjlik, Doğu Anadolu Bölgesinde Erzurum, Bitlis, Muş, Van, Ağrı, Kars, Iğdır gibi illerde olduğu gibi Diyarbakır'da da yoğun olarak yaşatılmaktadır. Dengbêjler daha önce hafızalarına kaydettikleri bir hikâyeyi, bir masalı, bir efsaneyi, bir destanı anlatan ve başkalarına aktaran aracı şahsiyetlerdir. Romanlarında dengbêjlere değinen Yaşar Kemal'in *Kale Kapısı* isimli romanda dengbêjler; destanlar söyleyen ve masallar anlatan kişiler olarak ifade edilmektedir. *Dengbejler çalışmazlar, ellerini ılıktan soğuğa vurmazlardı. Konaklarda bir tek işleri vardı, destanlar, türkölüler söylemek, masallar anlatmak. Çok saygı görürlerdi yörede, kutsal kişi sayılırlardı* (Kemal, 1992, s. 197). Dengbêjler keskin hafızalarıyla anlatılan her masala kulak kesilirler ve hemen dağarcıklarına kaydedirler. Kendilerinin yaptıkları işle toplumda önemli bir statü kazanırlar. Her sohbetin, her meclisin aranılan isimleri olurlar.

Sadece masal anlatmakla kalmazlar, geçmişte yaşanan olayları, güncel meseleleri, halk hikâyelerini, destanları da bilirler ve anlatırlar. Halk ile sürekli iç içe olmaları nedeniyle kültür ve geleneği en iyi bilen ve gelecek nesillere aktaranlar onlardır. Diyarbakır'da gerek şehir merkezinde gerek o bölgenin ileri gelenlerinin, beylerinin yanında muhakkak bir dengbêji bulunurdu. Belirli günlerde ya da beyin bir misafiri olduğu zaman köylüler de buraya gelir ve bu dengbêjleri dinlerlerdi. Bazen gelen misafirler kendileriyle de bir dengbêj getirirler. Gece

boyunca bu ses ustaları yeri gelir kaside, stran¹ söyler yeri gelir bir aşk, kahramanlık hikâyesi veya masal anlatırlar.

Herkes iyi bir masal anlatıcısı olamaz. Masal anlatıcılığı da tıpkı, şarkı söylemek gibi yetenek isteyen bir alandır. Şu unutulmamalıdır ki masal anlatıcılığı ile masal bilmek birbirinden farklı şeylerdir. Herkes 3-5 masal bilebilir ama masal anlatıcılığı farklıdır (Sakaoğlu, 2015, s. 130). Ziya Gökalp'ın dediği gibi masalların kendilerine has bir tabiri, bir lisani olması nedeniyle her söyleyenden alınmaz. Masallar ancak ocaktan yetişen masalcılardan alınmalı ve bu anlatıcılar genelde kadın olup bu gelenek anadan kıza intikal eder. Masal anlatıcılarını bir sanatkâr olarak kabul eden Gökalp, masalların ağızdan alındığı gibi kayda geçirilmesi gerektiğini ifade eder (Filizok, 1991, s. 94-95). Saim Sakaoğlu, Ziya Gökalp'ın belirttiği manada bir masal anlatımını Şevket Beysanoğlu'nun derlediği masalarda görmekteyiz. Beysanoğlu derlediği masalları masal söyleyenin ağzından değiştirilmeden ve bir şey ilave etmeden olduğu gibi yazıldığını ifade eder.

Masal anlatıcılarının cinsiyeti, konuyla ilgili üzerinde durulması gereken başka bir konudur. Türkiye'deki masal anlatıcılarına bakıldığında genel olarak kadınlar olduğu düşüncesi hakimdir. Esmâ Şimşek, masal anlatma geleneğini yaşatanların daha çok hanım anlatıcılar olduğunu söyler. Ziya Gökalp'ın dediği gibi halk edebiyatının bazı türleri erkekler, bazı türleri ise hanımlar tarafından anlatılır. Meselâ; halk hikayesi, destan, türkü vs. gibi türleri erkekler anlatırken; mâni, ninni, ağıt ve masal gibi türlerin söyleyicileri ve anlatıcıları da hanımlardır (Şimşek, 1999, s. 22). Genel düşünce erkek anlatıcılar olsa da türün ana anlatıcılarının kadınlar olduğudur. Bu konuda yapılan derlemelere bakıldığında Bilge Seyidoğlu (1975) tarafından yayımlanan çalışma incelendiğinde daha çok kadın anlatıcılardan derlemeler yapıldığı, Saim Sakaoğlu'nun (2002) yayımladığı çalışmada ise Bilge Seyidoğlu'nun aksine çoğunlukla erkek anlatıcılardan derleme yaptığı tespit edilmiştir.

Diyarbakır'da yapılan derlemelere bakıldığında ise Şevket Beysanoğlu derlediği masalların tümünü kadınlardan derlediğini, Diyarbakır'da erkek masalcıya rastlamadığını ifade eder (Beysanoğlu, 1946, s. 264). Beysanoğlu'nun tespitlerine göre daha önceleri sadece kadınlar tarafından anlatılan masallar zamanla erkekler tarafından da anlatılmaya başlanmıştır. 1997 yılında *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri* adlı kitabında Diyarbakır'dan derlenen otuz masala da yer veren Muhsine Helimoğlu Yavuz masalların on beşini kadın on beşini de erkek anlatıcılardan derlemiştir (Yavuz, 1997, s. 177-503). Bizim yaptığımız derlemelerde de erkek

¹Şarkı, türkü, yır

ve kadın anlatıcı sayılarının birbirine yakın olduğunu gördük. Diyarbakır'da daha önce sadece kadınlar tarafından anlatılan masalların sonraki dönemlerde erkekler tarafından da anlatıldığını görülmektedir. Bu durum zaman içerisinde Diyarbakır masal anlatıcılarındaki değişimi de ortaya koymaktadır.

Görüştiğimiz masal anlatıcılarının çoğu masalları annelerinden, ninelerinden ya da köydeki yaşlı kadınlardan öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Bu da aslında Diyarbakır'da asıl masal anlatıcıların kadınlar olduğunu, masal anlatımının erkekler tarafından sonradan öğrenildiğini ortaya koymaktadır. Ergani'deki masal anlatıcılarımızdan Esmir Peri Pınar: *Bu masalları annem bize anlatırdı. Biz de küçükken çok merak ederdik ve biz de bunları öğrenerek başkalarına anlatmaya başladık* diyerek masalların aslında daha önce daha çok kadınlar tarafından anlatıldığı ifade etti. Ancak bölgenin muhafazakâr yapısı, kadınların erkeklerin bulunduğu ortama girmemesi, dengbêjliğin toplumda geniş yer edinmesi ve kadın dengbêjler olsa da bunların daha çok erkeklerden oluşması ve bunların zamanla masal da anlatması gibi etmenler Diyarbakır erkek masal anlatıcılarının oranını önemli derecede yükselmiştir.

Masal anlatıcıları köy ve kasabaları dolaşarak masal anlatırlardı. Her yerde kendilerine oldukça değer verilen bu anlatıcılar bir şehre ya da köye gittiklerinde o yerin beyinin, zengininin ya da oranın önde gelen kişinin evinde misafir olarak kalırlardı. Masal anlatıcısı Pembe Tayar masalları nasıl öğrendiğini ve masal anlatıcılığına nasıl başladığını şu sözlerle dile getirdi:

Biz küçükken köyümüze çevreden masal anlatıcıları gelirdi. Köyde masalcının geldiğini duyan herkes akşam oraya giderdi. Ben de küçüktüm o eve gittiğimde hem küçük olmam hem de kız olmam sebebiyle beni içeri almazlardı. Ben de kapı eşiğinde ya da pencere altında merakla anlatılan masalları dinlerdim. Öğrendiğim masalların çoğu o dönemden kalmadır. Büyüdüğümde ben de bu masalları başkasına anlattım. İnsanlar da sürekli beni ev, düğün mevlit gibi etkinliklerine davet ederlerdi.

Bir şehre ya da köye masal anlatıcısı geldiği duyulduğunda sadece oranın halkı değil çevredeki yerleşim birimlerinden çoğu kişi yollara düşerek o anlatıcının yanına gelirlerdi. Anlatıcı kimin evine gelmişse o aile kendini şanslı hisseder ve bununla övünürdü. Masal anlatıcısı için özel bir yer hazırlanır, masalı rahat anlatması için oturduğu yer ona göre düzenlenir. Anlatıcının arkasına bir yastık, önüne bir yastık konulur ve eline bir çubuk verilirdi. Arkasına yaslanan masal anlatıcısı anlattığı olayı âdeta yaşardı. Olayın akışına göre elindeki çubuk yeri gelir kılıç yeri gelir mızrak yeri gelir süngü olurdu. Anlatıcı bir masal kahramanı gibi her daim olayın içindedir ve bu heyecanla masalı anlatır. Masalı anlatanlar kadar dinleyenler de kendilerini bu büyüdü dünya içerisinde bulurdu. Masal anlatıcıları halkın geleneklerini, değerlerini, inançlarını, hassasiyetlerini göz önüne alarak masalını anlatır, toplumda kargaşaya yer verecek tutum ve davranışlardan kaçınırlardı. Bu hassasiyete sahip olan masal anlatıcıları dili de

oldukça akıcı kullanırlardı. Dili kullanma ustalıklarının dinleyici bulmalarında önemli bir etken olduğunun farkında olan anlatıcılar bu yolla toplumun dilinin ve kültürünün gelişmesinde aktif rol oynamışlardır.

Özellikle kitle iletişim araçlarının yaygın olmadığı yıllarda Diyarbakır'da en çok rağbet gören şahsiyetlerin başında masal anlatıcıları gelirdi. Köy köy, şehir şehir dolaşan anlatıcılar gittikleri yerlerde çok iyi karşılanırlar. Bunlardan biri olan ve masalla birlikte cenknâme, menkıbe, dini-kahramanlık hikâyelerini de anlatan Abdulsamet Baykuşak:

Diyarbakır, Silvan ve kendi köyümde, çevre köylerde masal anlatırdım; aynı zamanda Bitlis, Ağrı, Bingöl, Muş'a kadar gider oralarda da destansı hikayeler ve masallar anlatırdım. Gittiğim her yerde insanlar sürekli benden bir şeyler anlatmamı isterlerdi. Bazen gece yarısına kadar ve günlerce anlatırdım. Gittiğim yerlerde o bölgenin ahalisi akın akın oraya gelir, bulunduğumuz evde oturacak yer kalmazdı.

Masal anlatıcılarının kişisel özellikleri masal metinlerine yansır. Bu yüzden hemen hemen anlatılan her masalda, anlatıcının hayatından izler bulmak mümkündür. Bunun sebebi ise anlatıcının kendi hayatı ile kahramanın hayatını birleştirmesi veya kendisini kahramanlardan birinin yerine koymasıdır. Nitekim ata ve at yarışlarına meraklı birinin anlattığı bir masalda kahramanlar da at yarışı yapar. Hanımından ayrılmış bir kaynak şahıs anlattığı masalın sonunda kahramana hanımını boşattırır (Şimşek, 2000, s. 540). Gomer Razin masalcının masal anlatımına etkisini şu sözlerle anlatır:

Masalda, masalcının, masalı anlatanın çok büyük rolü olduğunu, masal anlatıcısının hangi devrin, hangi sosyal tabakanın insanı olduğu, dünya görüşü, ustalığı ve bunun gibi başka özelliklerin masala oldukça etki ettiğini ifade eder. Her masal anlatıcısı, masalı kendi duyguları, kendi fikirleri ile süsler, kendi düşünce dünyasına ve hatta çoğu zaman dinleyicilerin nasıl olduğuna göre de kahramanların karakterlerine çeşitli eklemeler ya da çıkarmalar yapar; masala kendi yaşadığı çevrede kullanılan özlü sözleri, deyimleri ve atasözleri ekler. Böylece masal hem esas özelliklerini değiştirmeden korur hem masal anlatıcısının dünyasından da izler taşır. İşte bu sebeple folklor eserlerini derlerken, onun kim tarafından nerede ve ne zaman, anlatıldığını göstermek, anlatıcının dilindeki özellikleri tamamen korumak temel şarttır (Razin, 1940, s. 6-7).

Masal derlediğimiz imamların anlatılarında kendi inançlarının yansımaları görülmekte, neredeyse masallardaki tüm kahramanlar birbirleriyle *selamünaleyküm, aleyküm selam* şeklinde selamlaşırlar. Bu anlatıcılar masalların sonunda verilen dersi ayet ve hadislerle desteklerler.

2. Masal Dinleyicileri

Diyarbakır masal anlatma geleneği içerisinde anlatıcılar kadar dinleyicilerin de önemli bir yeri vardır. Anlatımın meydana gelmesi için öncelikle bir anlatıcıya ve dinleyici kitlesine ihtiyaç vardır. Anlatma eyleminin gerçekleşmesi için bu iki unsurun bir arada olması ve karşılıklı bir

iletişim içinde bulunması gerekmektedir. Anlatının şekillenmesinde dinleyicilerin tutumu oldukça önemlidir. Masal anlatma geleneğinin, anlatıcı ve dinleyici ile birlikte bir denge oluşturduğu ifade edilir (Başgöz, 1988, s. 29). Anlatıcı ve dinleyici kitlesinin cinsiyeti, yaşı, sosyal statüsü gibi nitelikleri ve toplumun değer yargıları, masalcının performansını ve masalın dokusunu oluşturan sözel yapıda değişiklik yapılmasını zorunlu kılar; bu da üslûbun farklılaşmasına yol açar (Dundes, 2006, s. 45-47). Bu düşüncelerden hareketle anlatıcı ve dinleyicinin özelliklerinin belirlenmesiyle yöredeki masal anlatma geleneği daha iyi ortaya konulacaktır.

Anlatım hadisesi daha çok dinleyicilerin talepleri doğrultusunda gerçekleşmektedir. Eğer masal dinleme noktasında bir talep olmazsa anlatım gerçekleşemez. Masal anlatma geleneğinin varlığını yaşatmasında ve devam ettirmesinde anlatıcılar kadar dinleyicilerin de etkisi vardır. Nitekim son dönemlerde yörede masal dinleyicilerinin azalması neticesinde gelenek yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Sadece dinleyicilerin varlığı yeterli değildir, dinleyiciler aynı zamanda anlatım esnasında masal anlatıcısını etkilemesi noktasında da dikkat çeker. Anlatım süreci anlatıcı ve dinleyicinin karşılıklı etkileşimi ile başlar ve devam eder. Anlatıcı masal dinleyicilerinin merakla dinlediklerini hissetmesi bile onun anlatımını etkilemektedir. Görüşme yaptığımız masal anlatıcıları ilk başta masalı unuttuklarını ya da tam hatırlamadıklarını söylemişlerdir. Daha sonra yavaş yavaş küçük hatıralarını anlatmaya başlamışlar, bizim onları merakla ve dikkatle dinlediğimizi gördüklerinde heyecanla ve gözle görülür bir sevinçle anlatmaya başlamışlardır. Masallarını dinleyeceği bir topluluk bulamamanın üzüntüsünü yaşayan ve bunu sözleri ile zaman zaman dile getiren bazı masal anlatıcıları karşılarında bir dinleyici bulunca zorlamaya gerek kalmadan sevinçle masal anlatmışlardır.

Masal anlatıcılarından Nurettin Peker, masal anlatma geleneğinin zayıflamasını dinleyicilerin etkisine ve teknolojideki gelişmelere bağlamaktadır. *Bu dönemde masal dinleme ihtiyacı gittikçe azalıyor çünkü günümüzde artık pek masal anlatıcısı ve dinleyicisi kalmadı. Bunun yanında önceleri televizyonun yaygınlaşması şimdilerde ise daha çok telefon ve içeriklerinin daha cazibeli olması nedeniyle masalarda anlatılan hadiseler dinleyicileri eskisi gibi etkilemiyor, onların dikkatini çekmiyor* diyerek geleneğin yok olmasını teknolojinin gelişmesi sonucu dinleyici kitlesinin buralara yönelmeleri sonucunda masala olan ihtiyacın azalmasına bağlamaktadır.

Diyarbakır masallarının dinleyici kitlesi, o toplumda yaşayan herkeştir. Masal nerede anlatılıyorsa o yerde yaşayan herkes aslında bir masal dinleyicisidir. Masalın anlatıldığı mekân,

anlatım zamanı ve amacı dinleyici kitlesini belirleyen unsurlardır. Akşam vakitlerinde çocuklarını uyutmak, eğitmek, oyalamak veya ailece güzel vakit geçirmesini sağlamak isteyen bir annenin dinleyicisi çocuklarıdır. Köye bir dengbêj geldiğinde köy ahalisi orada toplanır ve gelenek hâline gelen eğlenceler, toplantılar orada düzenlenir. Orada bulunan tüm köy ahalisi bir masal dinleyicisidir. Uzak yerlerden akrabaların düğününe gelen misafirler gecenin ilerleyen saatlerine kadar karşılıklı masal, halk hikâyeleri anlatır ve türküler söylerler. Orada bulunan misafirler ve oranın ahalisi bir dinleyicidir. Tarlada, bağda, bahçede iş yapmak için bir araya gelenlere ve günün belirli vakitlerinde belli bir amaç için bir araya gelen kişilere ile kış mevsiminde ısınmak için güneşe karşı oturanlara masal anlatmaya başlayan anlatıcının dinleyicileri de etrafında bulunan arkadaşlarıdır.

Masal dinleyicilerinin çoğunlukla çocuk ve kadınlardan olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardır ancak Diyarbakır yöresinde gece toplanmaları olan şevbihêrklere sadece erkekler katılır ve onlar tarafından masal anlatılır, bu eğlencelere hiçbir şekilde kadınlar katılmaz. Bunu yerine kadınlar uzun kış gecelerinde evlerinde ailece bir araya geldiklerinde, komşu kadınlarla ev oturmalarında, şehriye kesme törenlerinde, nişan ve düğünlerde damat ya da gelin evinde birbirlerine masal anlatırlar ve bu ortamlara da erkekler katılmaz. Boratav'ın ifade ettiği gibi Diyarbakır'da da masal meclisleri ve konuların dinleyicilerin yaşları ve cinsiyetlerine göre çeşitlendiği açıkça görülmektedir. (2009, s. 38).

Masal derleme ortamında, anlatıcıya kimi zaman dinleyiciler tarafından çeşitli müdahaleler yapılmıştır. Masal anlatıcısı anlattığı masalı hatırlamadığında, anlatım sırasını karıştırdığında ya da atladığında ondan daha önce masalı dinleyen eşi, kızı ya da başka biri tarafından uyarılmakta, hatırlamalar yapılmaktadır. Daha önce masal hakkında bilgisi olan kişiler tarafından uygun olmayan yerleri söylememesi hususunda anlatıcıyı uyarmıştır. Kaynak kişilerden Esmer Peri Pınar *Sırtı Yeşil Yaşlı Kurt ile Genç Kurtlar* adlı masalında yaşlı kurt genç kurtlara *sizin de g.nüzü göreceğiz* diyeceği esnada daha önce masalı dinleyen kızı tarafından kaynak kişinin o kısmı anlatmasına müdahale etmiştir. Kızı baskı uygulamasına rağmen Esmer Peri Pınar, yaşlılığının verdiği rahatlıkla, dinleyici erkeklere *zaten siz de benim evladım gibisiniz* diyerek onları kendi evladı yerine koyduğunu belirterek ilgili kısmı anlatmıştır. Bazen de hoş olmayan ifadelerin kullanılmasından dolayı anlatıcı, dinleyicilerden hoşgörü istemiştir. Bunu söylemek hoş olmayabilir ama masaldaki her şeyi anlatmalıyım bundan dolayı affınıza sığınıyorum gibi ifadeler kullanır.

Masalın dinleyiciyi inandırma gibi bir işlevi olduğunu bazı masal tanımlarından da görebiliyoruz. Saim Sakaoğlu masalı: *Kahramanlarından bazıları hayvanlar ve tabiatüstü*

varlıklar olan, olayları masal ülkesinde cereyan eden, hayal mahsulü olduğu halde, dinleyicileri inandırabilen bir sözlü anlatım türü (2015, s. 2) şeklinde tanımlar. Diyarbakır masal dinleyicileri ile yaptığımız görüşmede bazı dinleyiciler masalda hayal unsuru öğeler olsa bile perde arkasında bunun bir gerçeklik payının olduğu, bu anlatılanların eski dönemlerde yaşanabilir şeyler olduğuna inandıklarını söylemişlerdir. Misal olarak masaldaki olayların inandırıcılığını ifade etmek için hayvanların konuştuğu bir masalda *eski dönemlerde hayvanların konuştuğu zamanlarda* cümlesini kullanmışlardır. Masal anlatıcısının bu ifadeleri kullanması dinleyicinin masallara inanmasını sağlayarak yaşadıkları dönemde bu tür şeyler olmazsa bile bunların gerçekleştiği zaman dilimlerinin olduğuna dinleyicilerin inanmalarını sağlamıştır. Bununla birlikte masalda anlatılanların gerçek olmadığını kabul edenlerin sayısı da oldukça fazladır. Dinleyici her ne kadar inanmasa bile kendini tamamen masala bırakmıştır. Masalda anlatılanların gerçek olmadığını bildiği halde ona inanmaktadır.

Muhsine Helimoğlu Yavuz, masal tekerlemelerini tanımlarken masal anlatıcısının dinleyicinin dikkatini çekmek için tekerlemelere başvurduğunu aktarır: *Masalların çoğunlukla başında ve sonunda, bazen de arasında yer alan tekerlemeler, anlatıma ayrı bir tat vermek ve dinleyicinin ilgisini çekmek için, anlatıcının en büyük yardımcısıdır. Bunlar bazen uzun (Özellikle baştakiler) bazen de çok kısa olan söz kalıplarıdır.* (Yavuz, 2009, s. 152). Tekerleme üzerinde önemle duran Pertev Naili Boratav: *Masal tekerlemesi, masalın başında, ortasında, uygun yerlerde ve sonunda söylenen yerine göre uzunca ya da çok kısa kalıplaşmış birtakım sözlere verilen addır* şeklinde tanımlamıştır. Boratav *Masal* adlı makalesinde tekerlemenin dinleyiciyi masal hazırlarken masalın anlatacağı, anlatamayacağı birçok gerçeği şaka, oyun kılığında kelimelerin ve söz zincirlemelerinin yüklendiği çağrışım gücüyle kavratıldığını ve aslında tekerlemelerin sıradan cümleler olmadığını birçok manayı barındırdığını ifade etmektedir (Boratav, 1987, s. 123-124). Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş* adlı eserinde tekerlemenin amacı, sözlü edebiyat ürünü icrası sırasında dinleyicinin dikkatini başka bir şeye vermesine engel olmak olduğunu ve tekerleme sayesinde bazen şaşırır bazen gülen ve eğlenen dinleyici, bu sayede halk anlatısının anlatımı sırasında dikkati dağılmadığını ifade etmiştir (Elçin, 2013, s. 589). Tekerlemelerin dinleyicinin dikkatini masala çekmek için kullanıldığını ifade eden Yavuz ve Elçin gibi Naki Tezel de tekerleme ile ilgili benzer şekilde görüşlerini ifade etmiştir:

Tekerleme, dinleyicinin ilgisini masala çekmek için bütünüyle kelime oyunlarından, birbiri ile pek ilgisi olmayan bir araya getirilmiş sözlerden meydana gelir ve tekerlemenin asıl güzelliği de bu birbiri ile ilgisiz kelimelerin bir araya getirilişindeki düzen ustalığındadır. Sırf dinleyicinin ilgisini çekmek ve onu realiteyle ilgili olmayan masal âlemine girişe hazırlamak için masaldan önce söylenir ve aslında tekerlemenin masalla hiçbir ilgisi yoktur. (Tezel, 2009, s. 10)

Diyerek aslında dinleyiciyi masala bağlamanın anlatıcı için ne kadar önemli olduğunu ve bunun için farklı yöntemler kullanıldığını ifade etmişlerdir.

Masalların temelinde karşındaki dinleyiciye ders verme amacı vardır. Bu amacın gerçekleşmesi için dinleyicinin ilgisini ve onu masalın olağanüstü dünyasına çekmek için Diyarbakır masal anlatıcıları en başta yaygın olarak tekerleme ya da bir dua ile başlamaktadır. Dinleyici sevindirmek, onu bir nevi masala bağlamak için onların anne babalarına dua edilir, rahmet okunur. *Allah rahmet eylesin hazırda bulunanların ve dinleyicilerimin anne ve babalarına*, denir. Dua masalın sonunda daha yoğun olarak işlenir. *Masalım gitti diyarlara, rahmet hazırda bulunanların ve dinleyicilerin anne ve babalarına*, denir. Diyarbakır masallarında kendilerine, anne ve babalarına yapılan dua, masalların genelde mutlu sonla bitmesi, iyiliklerin karşılığının ödül, kötülüklerin karşılığının ceza olması gibi durumlardan dolayı masalın temel öğelerinden olan dinleyicilerin masalın büyüdü dünyasına daha fazla kapılmalarını sağlamıştır.

İyi bir masal dinleyicisi aslında geleceğin iyi bir masala anlatıcısı olmanın temel taşıdır. Görüştüğümüz masal anlatıcılarının çoğu vakti zamanında iyi bir masal dinleyicisi olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda bir dengbêj olan masal anlatıcılarımızdan Sadık Çevik, çocukluğundan beri iyi bir dinleyici olduğunu ifade etmiştir. Küçüklüğünden itibaren radyoda masal dinlediğini, bulunduğu yere dengbêjler ya da masal anlatıcıları geldiğinde onları dinlemek için gittiğini ve anlattıklarını can kulağıyla dinlediğini, daha sonra dinlediklerini hafızasına alıp bu şekilde bir dengbêj, bir masal anlatıcısı olduğunu söylemiştir. Bir diğer masal anlatıcısı Gülistan Gür ise

Çocukluğumuzda hemen her akşam ocak başında toplaşıp masal anlatan kişilerden masal dinlerdik. Masal dinlemeye akrabalarımızdan ve komşulardan çocuk arkadaşlarımız da gelirdi, ocak başında en az on-on beş kişi olurduk. Masal dinleme geleneği neredeyse evlenme zamanımıza kadar devam etti deyip özellikle kışın daha çok masal dinlediğini belirtmiştir.

3. Masal Anlatma Yeri/Mekânı ve Zamanı

Masalı aslında belirli bir mekân ve zamanla sınırlandırmak doğru değildir. Genelde anlatıcısının uygun olduğu bir vakitte, karşısında hazır bir dinleyici kitlesi bulunduğu herhangi bir zaman diliminde ve uygun herhangi bir mekânda anlatılabilecek bir türdür. Böyle olmakla birlikte masalların anlatım zamanı ile ilgili Diyarbakır'da bazı inanç ve uygulamalar da bulunmaktadır. Şevket Beysanoğlu, masalcı kadınların çoğunun gündüz masal söylemediğini, söylerlerse hamamda donlarının çalınacağına inandıklarını bu yüzden masalları daha çok geceleri toplamak zorunda olduğunu ifade eder (Beysanoğlu, 1946, s. 264). Masalcı kadın uzun kış gecelerinde ve belirli mekânlarda *Bir varmış, bir yokmuş* deyip masala başlar ve dinleyiciler hoş geldin der. O da hoşlukta olasınız diyerek masala başlar.

Diyarbakır yöresinde halk, özellikle de kırsal kesimde *şevbihêrk* adı verilen akşam vakitlerinde ve özellikle uzun kış gecelerinde hoşça vakit geçirmek, eğlenmek için belirli evlerde toplanırlar. Halk edebiyatı ürünlerinin yaratılmasında ve icrasında oldukça önemi olan âşık kahvelerine benzeyen bu ortamlarda halk gece boyunca eğlenceler düzenler. Kahvehanelerde âşıklar kendilerini ve sanatlarını göstermek amacıyla insanların karşısına çıkmaktadırlar. *Saz şairleri koşma, mâni, türkü ve destanlarla bir gösteri sunmaktadır. Âşık kahvelerinde saz çalıp şiir okuyan şairler, halk hikâyeleri anlatan genellikle kent yaşamı içinde yoğrulmuş fakat kırsal kesimin halk edebiyatıyla yakından ilgilenen kişilerdir* (Şahbaz, 2007, s. 58). Kahvehaneler âşıklar için sadece ürün yaratma ve icra ortamı değildir. Aynı zamanda geleneğin devamını sağlayacak yeni nesillerin yetiştirilmesi yani yeni temsilciler yaratma konusunda da önemli bir mekândır. *Âşıklar kahvesi hem geleneğin icra edildiği hem de yeni âşıkların yetiştirildiği bir ocaaktır. İnsanların bir araya geldikleri her müessesede olduğu gibi burada da uyulması gereken belli başlı kurallar vardır* (Düzgün, 1994, s. 17). Bu yönüyle hem kahvehaneler hem de Diyarbakır yöresinde köyde belirli evlerdeki bu toplanmalar birlikteliği sağlayan, insanların iletişimini artıran ve geleneğin sürdürülmesin noktasına ana mekânlar ve ortamlar olarak bilinir. Şevbihêrk, âşık kahveleri gibi bir mekân olmayıp geceyi birlikte geçirme manasında kullanılan ve halkın geceleri eğlenme, muhabbet etme, görüşmek amaçlı toplanmalardır. Ürünlerin ortaya konulması noktasında şevbihêrk ve âşık kahveleri arasında bir benzerlik bulunmaktadır.

Diyarbakır'da Anadolu'nun çoğu bölgesinde bulunan ve sorunların çözüldüğü, günlük işlerin görüşülüp dini sohbetlerin yapıldığı bazı zamanlarda da eğlence ortamının oluşturulduğu, masalların anlatıldığı önemli yerlerden olan köy odaları, halkodası, cami odası gibi mekânlar hem şehirlerde hem kırsal bölgelerde bulunmaz. Bunun yerine kadınlar uzun kış gecelerinde evlerinde ailece bir araya geldiklerinde, komşu kadınlarla ev oturmalarında, şehriye kesme törenlerinde, nişan ve düğünlerde damat ya da gelin evinde; erkekler ise nişan ve düğün evinde, köyde tanınan bilinen belirli evlerde, bir misafirin geldiği evde, yatılı olarak dini eğitim gören talebeler medreselerde, kış günlerinde güneşin vurduğu bir evin, caminin yamacına veya bir duvarın dibine çömelip birbirlerine masal anlatırlar.

Diyarbakır'da birincil geçim kaynağı hayvancılık ve tarımdır. İlkbahardan başlayarak yaz ayları ve sonbahar ayları toprağın sürüldüğü, ekinlerin ekildiği ve bahçe işlerinin yoğun bir şekilde yapıldığı dönemdir. Kış ise yaz aylarında sürekli çalışan halkın dinlenmeye geçtiği işin gücün fazla olmadığı bir dönemdir. Bu yüzden bu dönem halk anlatılarının icrasında oldukça önemlidir. Uzun kış geceleri halkın bir araya gelerek yazın yorgunluğunu ve kış mevsiminden dolayı sürekli evde kalmanın stresinin atıldığı; birlik ve beraberliğin, dayanışmanın olduğu

zaman dilimleridir. Özellikle elektriğin olmadığı, televizyon, telefon ve internetin henüz yaygın olmadığı zamanlarda insanlar geceleri cayır cayır yanan odun sobasının etrafında, mum veya gaz lambası ışığında bir araya gelerek birbirlerine halk hikâyeleri, masallar, destanlar, efsaneler anlatırlardı.

İş yoğunluğundan dolayı yaz döneminde geçikleşmeyen, sonbahar aylarından itibaren özellikle de kış gecelerinde gerçekleşen masal ortamları, mekânlara ve dinleyici kitlesinin cinsiyetine göre değişiklik göstermektedir. Sadece erkek ve kadın dinleyicilerden oluşan ortamlar olduğu gibi aile içerisinde dede, nine, torun ve diğer aile efratlarından oluşan daha dar ve bazen akrabaların da katıldığı her iki cinsiyetin mevcut olduğu ortamlar da bulunmaktadır. Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır'da yaptığı derlemelerini yayımladığı *Diyarbakır'da Derlenmiş Halk Masalları* adlı kitabında masalların kış geceleri yapılan kadın gezintilerinde, şehriye kesme toplantılarında söylendiğini ifade eder (1946, s. 264).

Köyden kente göç, modernleşme, teknolojinin gelişmesi ve ona olan bağımlılığın artmasıyla daha çok kırsal kesimde var olan ve toplum hayatının rengi, güzelliği olan bu ortamların nerdeyse yok olmasına sebep olmuştur. İlk başlarda köylerde bir iki hanede bulunan televizyonu izlemek için insanlar toplanır ve bu sayede iletişim, etkileşim devam ederdi. Daha sonra yaygınlaşmasıyla her hane halkı içine kapanmış ve diğer insanlarla bağları zayıflatmış. Şevbihêrk ortamında masalları öğrenen gençler ve çocuklar, bu ortamın da yok olmasıyla bu gelenek bitme noktasına gelmiştir. Masal anlatılacak ortamın ve dinleyicilerin olmaması sonucu anlatıcılar da hafızalarındaki masalları unutmaya başladılar. Masal anlatıcıları anlatmadıkları için ya masalı tamamen unutmuşlar ya da yarım yamalak anlatmaktadırlar. Çevrede iyi bir masal anlatıcısı olarak bildiğimiz nice kaynak kişileri aradığımızda masalları unuttuklarını ifade etmişlerdir.

4. Masal Metinleri

Metinler, masal anlatma geleneği içerisinde anlatıcı, dinleyici ve icra ortamı çerçevesinde şekillenir ve bu sürecin sonucunda ortaya çıkar. Bu yüzden masal metinlerinin kendisi de başlı başına değerlendirilmesi gereken başka bir unsurdur. Daha doğru bir ifadeyle metin, bahsettiğimiz bu bütün süreçlerin sonucunda ortaya çıkmış bir üründür. Doğal olarak o süreçlerin veya unsurların her birinden izler taşır. Masal türünün özellikleri, aynı zamanda metnin yaratım ve başkalarına aktarımını da etkilemektedir. Geleneksel olarak sözlü kültür ortamında yetişen ve sanatını icra eden masal anlatıcıları, çîrokbêjlerden, dengbêjlerden, masal anlatan kadınlardan dinledikleri, öğrendikleri masalların özelliklerinden hareketle yeni masallar ortaya koyabilmektedirler. Her anlatıcı kendi yaşamından, bakış açısından, yaşadığı kültür ve

coğrafyada esinlenerek her masala yeni bir soluk katabilmektedir ve dolayısıyla aynı konuyu işleyen masalın birçok varyantı ortaya çıkabilmektedir. Bu yeniden oluşturma sürecinde, daha önceden meydana getirilmiş olan masallar, birer örnek teşkil etmektedir (Gültekin, 2017, s. 368). Diyarbakır masal metinleri incelendiğinde bazen bir masalın ona yakın varyantı olduğu tespit edilmiştir. Misal olarak Ensar Aslan'ın da derlediği *Korkak Ali* (Aslan, 2001, s. 38) masalının kahramanın ismi ve olay örgüsünün çok az değiştiği birden çok varyantına rastlanmıştır, Korkak Ali yeri gelir derlediğim masalarda *Korkak Hasan, Korkak Ahmet* olur, masaldaki *devler* yeri geldiğinde *kırk keleş* olur.

Bir masal metnini onun anlatıcısından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bir masal metni anlatıcının dünyasının yansımasıdır, anlatıcı öğrendiği masalı kendi aleminde yoğurduktan sonra dinleyiciye sunar. Dolayısıyla masal anlatıcısının yaşamını, bulunduğu kültürü, hayal alemini masalın herhangi bir yerinde bulmak mümkündür. Mark Azadovski de bu duruma işaret etmiş ve ... *masalcının hayat deneyimleri, gözlem yeteneği, tuttuğu iş ve kişisel niteliklerinin masalın yeniden söylenmesinde büyük katkıları olduğunu* ... ifade ettikten sonra, masal anlatıcılarının dinî inanışlarının, mesleklerinin masala etkisini ayrıntılı olarak incelemiştir (Azadovski, 2002, s. 53). Diyarbakır masallarına baktığımızda anlatıcı çiftçi ise metinlerde mesleği ile ilgili unsurlara sıkça yer verdiği tespit edilmiş, anlatıcı dindar olarak nitelendirilen imam, müezzin gibi kişiler ise metinlerde dini kavramlar sıkça yer aldığı görülmüştür. Gelininden çok çektiğini ifade eden bir kadın anlatıcı, gelin kaynana masallarını anlatmış ve bu masalarda genelde gelin kötü karakter olarak yer almıştır.

Sözlü kültür döneminin eserleri olan masallara ve genelinde de halk bilimi araştırmalarında metnin derlenmesi ve bu derlemelerin yazıya geçirilme süreci oldukça önemlidir. Sözlü olarak yaratılan ve bu gelenek çerçevesinde bir dinleyici kitlesine sunulan masallar bilimsel çalışmalar çerçevesinde derlenip yazıya geçirildiğinde birçok özelliğini kaybetmektedir. Teknolojinin ilerlemesiyle başta ses kaydedici cihazlar kullanılmış daha sonra da bunlara görüntü kaydedici cihazlar eklenmiştir. Alan araştırması neticesinde derlenen ve kaydedilen ürünler daha sonra yazılı metne dönüştürülmektedir. Ancak kısmen de olsa yazıya geçiren kişinin üslup özellikleri metne yansımaktadır bu yüzden anlatıma ait bazı özellikler saf haliyle bu yazılı metne yansımamaktadır. Bu durum derlemenin ve derlenen ürünlerin çözülmesinin bağlam merkezli bir yaklaşımla yapılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır (Gültekin, 2017, s. 368-369). Yazılı bir metne her zaman ihtiyaç duyulmaktadır çünkü bunları edebî bakımdan ve yapısal olarak değerlendirebilmek için bu bir gerekliliktir. Ancak, sadece yazılı metne dönüştürülmüş bir anlatımı da bilimsel olarak anlamak, açıklamak ve yorumlamak imkânsız hâle gelmiştir.

Titon bu duruma *Folklor olarak nitelendirilen herhangi bir iletişim olayından meydana gelen metinler açıkça bir dönüştürme ve indirgemedirler* (Titon, 2015, s. 274) ifadeleriyle dikkat çekmektedir. Derleme esnasında görüştüğümüz kaynak şahısların çoğu masallarını Kürtçe anlatırken bir kısmı ise Türkçe ve Zazaca anlatmıştır. Kürtçe ve Zazaca anlatılan masallar alanında uzman olduğuna inandığımız kişiler yardımı ile Türkçeye aktarılmıştır. Bu nedenle masal metinleri ağız özelliği olmadan verilmiştir. Muhsine Helimoğlu Yavuz tarafından derlenen masalarda da benzer şekilde metinlerin ağız özelliği olmadan oluşturulduğu tespit edilmiştir. Şevket Beysanoğlu ise *Masal söyleyenin ağızından değiştirilmeden ve bir şey ilave olunmadan olduğu gibi yazılmıştır. Masalları okuyacak ve tedarik edeceklerin daha iyi anlamaları için Diyarbakır şivesinden gayet kısa da olsa bahsetmeyi ve özelliklerini belirtmeyi faydalı bulduk* (Beysanoğlu, 1946, s. 264) diyerek derlediği masalları ağız özelliğine göre ve bu ağız özellikleri hakkında bilgi vererek yayımlamıştır.

5. Masal Formelleri

İçerisinde çeşitli iletileri barındıran bir anlatı türü olan masalarda anlatıcılar, dinleyicilere masalın iletisini verirken anlatıyı daha güzel vermek, daha zevkli bir hale getirmek, dinleyiciyi masalın içerisine çekmek için dilin bütün imkânlarını kullanır. Dinleyicilerin anlatıdan zevk alması, anlatının sonraki nesillere aktarımı için gerekli olan ilk koşuldur. Masal anlatıcılarının, asıl masala geçmeden önce dinleyicilerin dikkatini masal çekmek, dinleyicilerin dikkatlerini diri tutmak, anlatımı zevkli hâle getirmek, zaman zaman olaylar arasındaki geçişleri sağlamak, bazen kendisine zaman kazandırmak ve olayı bir sonuca bağlamak için kullandıkları kalıp ifadeler formel ya da tekerleme adı verilir.

Daha çok anlatıcılar tarafından dinleyicileri şaşırtmak, güldürmek, eğlendirmek ve masala ilgilerini çekmek, kendi hünerlerini sergilemek için kullanılan bu kalıp sözler, ses ve sözcük benzerliklerinden oluşturulmuştur. Çoğu zaman masal ile anlamsal bir bağı olmayan bu sözler anlam bakımından da tutarsızlıklar taşımaktadırlar. Çeşitli fonksiyonları olan bu formeller daha çok geçişleri sağlamak, anlamı güçlendirmek için kullanılır. Pertev Naili Boratav, formellerin işlevleri hakkında şu sözlere yer verir: ... *Akıl almaz serüvenlerden, garip, güldürücü, mantık dışı öğelerden oluşan tekerleme, dinleyicileri masalın düşsel ve gerçekdışı dünyasına hazırlar.* (Boratav, 1982, s. 276). Boratav, bu sözleriyle formellerin, masalın cezbedici dünyasına dinleyicileri hazırlama görevine dikkat çeker. Dinleyicileri kimi zaman geceler boyunca devam edecek olan bu uzun yolculuğa hazır hale getirme işlevini ilk olarak masalların başında kullanılan bu formeller sağlayacaktır.

Formeller, Sakaoğlu tarafından başlangıç (giriş) formelleri, bağlayış (geçiş) formelleri, benzer durumlarda kullanılan formeller ve bitiş formelleri şeklinde gruplandırılıp incelenmiştir (Sakaoğlu, 2002, s. 246). Bu formel ifadeler masal dil ve üslubunun en önemli unsurlarıdır. Bir bakıma masalın iskeleti sayılan, bir kısmı iç kafiyeli söyleyişler olan bu unsurlar hem masalın anlatılıp aktarılmasında kolaylık sağlar hem de masal anlatıcısının ustalığıyla masala güzellik katar, masalın akıcılığını sağlar (Kumartaşlıoğlu, 2009, s. 443).

Diyarbakır masallarının vazgeçilmez unsurlarından olan formelleri anlatıcılar masalların giriş, geçiş ve bitiş bölümlerine uygun bir şekilde yerleştirirler. Şevket Beysanoğlu'nun derlediği masalarda formelleri yoğun bir şekilde görmekteyiz. Kitapta geçen *Yedi Baci* masalı dışındaki tüm masalar bir tekerleme ile başlar. Asıl masala geçmeden önce bir giriş hükmünde olan bu giriş tekerlemeleri söz konusu masalarda önemli bir yer tutmaktadır. Diyarbakır'da masalcıların bazıları *Kırk Yalan* masalını başlangıç tekerlemesi olarak söylerler. Gerçek masalcılar başlangıç tekerlemesinden sonra asıl masala başlarlar. Dinleyicilerin ilgilerini masala çekmek için söylenen ve güldürü özelliği ön planda olan bu tekerlemeler her masalda farklılık göstermektedir:

Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde, deve deleklik eder eski hamam içinde. Hamamcinin tası yok. Külhancinin fesi yok. Natura peştimal getiri. Peştimalın ortası yok. Çıktım çarşıya bakhtım bir tazi gezi boynunda haltası yok. Dedim usta Ebülhayat buna bir khalta yap, dedi, kerestem yok.

Başlangıç tekerlemesinden sonra asıl masala geçen hakiki masalcılar, masala ayrı bir güzellik katmak için ve dinleyicilerin dikkatlerini toplamak için masal aralarında bazı tekerlemeler söylerler:

Ayin ondördi kimi. Ne güneş görmüş, ne hava urmuş. Güli güller açılı, aklı, gözlerinden inci mercan saçılı. Göz görmezse dil tarif edemez.

Onlu orda kalsın. bız gelakh Delibaltaya, Kız evae kalsın biz gelakh derviş babaya

Asıl masal bittikten sonra sonuna masalı bitiriş tekerlemeleri eklenir:

Yediler, içtiler, muratlarına geçtiler. Allah bizi de murada erdire. Darısı bizimkilerin başına. (Beysanoğlu, 1946, s. 262-263).

Muhsine Helimoğlu Yavuz tarafından derlenen masalarda Beysanoğlu'nun derlediği masallardaki kadar olmasa da başlangıç, geçiş ve bitiş formellerin olduğunu tespit ettik:

Evel zaman içinde, kalbur saman içinde, develer tellal iken, ben ninemin beşiğini tungır mungır salları iken ...

Bir varmış bir yokmuş, Allah'tan başka kimse yokmuş.

Gel zaman git zaman, zamanlardan bir zaman, rahmet olsun dinleyenlerin annesine babasına, bu rahmetin dışında olsun duvar dibindeki şeytanlar, başlayalım masalımıza ...

Gel zaman git zaman, günün birinde padişah ölmüş. Gel zaman git zaman yakışıklı bir delikanlı olan Gürbüz'ün evlenme zamanı gelmiş.

Gel zaman git zaman paşanın bir oğlu olmuş.

Yemişler, içmişler muratlarına ermişler.

Masalımız çalı çırpıda kalsın.

Duvar dibindeki şeytanların dışında.

Bizi hazır dinleyenlerin

Anasına babasına rahmet olsun ... (Yavuz, 2009, s. 177-499).

Tarafınca 2000-2022 yılları arasında derlenen masalarda anlatıcı *Bir varmış bir yokmuş* gibi formelleri kullandığı gibi Allah'ın birliğini vurgulayan *Allah'tan büyük kimse yokmuş ve Allah dışında kimse yokmuş* gibi kalıp ifadelerle masala başlar. Bu tür başlangıç formellerinin yanında *Allah'ın rahmeti dinleyenlerin, laneti de kapı ve duvar diplerindeki şeytanın üzerine olsun, Masalım diyarlara, Allah'ın rahmeti dinleyenlerin ve hazırda bulunanların ölmüşlerinin üstüne olsun* gibi dinleyici ve dinleyicinin anne babasına rahmet okunduğu, duaların yapıldığı ve şeytanı lanetleyen kalıp ifadelerin yoğun olarak kullanıldığını tespit ettik.

Geçiş formelleri masalarda: *Bunlar burada kalsın, biz başka birine gelelim, onlar orada kalsın biz Mehmet'in padişah babasına gelelim, Gel zaman, git zaman aylar geçmiş, Gel zaman git zaman bir süre sonra kadın hamile kalmış, doğumu yaklaşmış, Deli kardeş burada kalsın biz akıllı kardeşe gelelim, Bunlar burada kalsın biz dereye düşen hizmetkara gelelim, Bunlar burada kalsın, biz başka birine gelelim* şeklinde kullanılmaktadır. Masal başında dinleyicinin anne babasına rahmet okunduğu, duaların yapıldığı ve şeytanı lanetleyen kalıp ifadeler masal sonunda daha yoğun olarak kullanılmaktadır.

Masal metinleri incelendiğinde Şevket Beysanoğlunun yaptığı derlemelerde kullanılan formellerin oldukça uzun olduğu, daha sonra Muhsine Helimoğlu Yavuz tarafından yapılan derlemelerde tespit ettiği masalarda formellerin kısaldığını, günümüzde yaptığımız derlemelerde ise formellerin çok kısaldığını hatta yok olma noktasına geldiğini tespit ettik. Ayrıca Beysanoğlu'nun yayımladığı masalarda günümüzde masal başında ve sonunda sık kullanılan dua, beddua şeklindeki kalıp ifadeler hiç rastlanılmamıştır. Formellerin kısalmada ve dua, beddua gibi kalıp ifadelerin masallara girmesinin sebebi olarak masal anlatma geleneğinin zayıflaması sonucu formellerin unutulması, toplum yapısının değişmesi ve anlatıcıların kimliklerindeki değişimler gösterilebilir.

SONUÇ

Diyarbakır tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, milattan önceki devirlere kadar dayanan tarihi ile kadim bir yerleşim yeridir. Bu özelliği nedeniyle zengin bir sözlü anlatma geleneğine sahip bir coğrafyadır. Yörede masal anlatma geleneği yıllarca daha çok *şevbihêrk* denilen uzun kış gecelerinde, çirokbejler (masal-hikâye anlatıcısı), dengbêj tarafından odanın ortasında kurulan kocaman, ateşi harıl harıl yanan sobanın etrafına oturmuş

insanlara masal, hikâye anlatarak günümüze kadar devam edegelmiştir. Şevket Beysanoğlu'nun tespitlerine göre önceleri sadece kadın anlatıcıların anlattığı masallar daha sonra profesyonel özelliklere sahip olan çirokbejler ve dengbêjler tarafından anlatılmaya başlanmış, günümüzde de her yaştan ve her cinsten kişilerce anlatılmakta, kadın ve erkek anlatıcı oranı hemen hemen eşittir.

Diyarbakır yöresinde kırsal kesimde *şevbihêrk* adı verilen gece toplanmalarında, şehriye kesme törenlerinde, nişan ve düğünler gibi masal icra ortamlarının şehir merkezlerinde oluşmadığını söyleyebiliriz. Daha önce belirli mekân ve zaman diliminde gerçekleşen masal anlatmaları zamanla değişerek akşam olmasıyla herkesin evde toplandığı ve dinlenme zamanı diyebileceğimiz vakitlerde, gündüzün herhangi bir vaktinde, ev işleri için bir araya gelindiğinde, işyeri ve arkadaş sohbetleri esnasında icranın gerçekleştirildiğini, artık belirli bir zamana ve mekâna bağlı olmadan geleneğin sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.

Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır masal anlatma geleneğinde gerçek masalcıların başlangıç tekerlemesinden sonra asıl masala başladığı ifade etmektedir. Bu formeller masalların başında, ortasında ve sonuç bölümlerine uygun bir şekilde yerleştirilirler. Diyarbakır'da masalcılar bazen bir masalı başlangıç tekerlemesi olarak söylerler. Masal metinleri incelendiğinde eskiden derlenen masalarda kullanılan formellerin oldukça uzun olduğu, daha sonra derlenen masalardaki formeller ise kısalmış ve yok olma noktasına gelmiştir. Günümüzde masal başında ve sonunda sık kullanılan dua, beddua şeklindeki kalıp ifadelerin eski dönemlerde derlenen masal metinlerinde yer almadığı tespit edilmiştir. Toplum yapısının değişmesi, masal anlatma geleneğinin zayıflaması sonucunda formeller kısalmış ve kullanılan formeller de değişmiştir.

Çağımızda hızla gelişen teknoloji insan hayatına büyük faydalar sağlasa da bunun yanında kültürel boyutta yıkıcı ve bozucu etkileri de olmaktadır. Başlarda televizyon sonralarda ise özellikle telefon ve internetin yaygınlaşması ile her türlü haber ve bilgiye anında ulaşılmaya başlanması, köy ve şehir arasındaki ayrımının ortadan kalkmasının ötesinde dünyanın adeta küçük bir köy halini alması ile insanların yüzyıllar boyunca yaşadıkları gelenekler bir bir yok olmaktadır. Kırsal kesimde yaşayan masal anlatıcılarının yaşlarının ilerlemiş olması nedeniyle masalları unutmış olmaları ya da çok az hatırlamaları, sağlıklı olan kişilerin de dinleyici bulamamaları nedeniyle uzun zamandır kimseye anlatamadıkları için eksik hatırlamaları nedeniyle diğer sözlü anlatılarında olduğu gibi masal anlatma geleneğinin de giderek zayıflamasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

a) Yazılı Kaynaklar

- Aslan, E. (2001). Masal araştırmaları ve korkak Ali masalı üzerinde bir değerlendirme. *Milli Folklor*, 7 (52).
- Azadovski, M. (2002). *Sibirya'dan bir masal anası*. İngilizceden Çeviren: İlhan Başgöz. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Başgöz, İ. (1988). *Masalın anlatıcısı. masal araştırmaları/folktale studies I*. Haz. Nuri Taner. Artsan Yayıncılık.
- Beysanoğlu, Ş. (1946). *Diyarbakır folkloru ikinci kitap diyarbakır'da derlenmiş halk masalları*. Diyarbakır Matbaası.
- Boratav, P.N. (1982). *Folklor ve edebiyat 1982 / 2*, Adam Yayınları.
- Boratav, P.N. (1987). *Masal, çocuk edebiyatı yıllığı*. (Hazırlayan: Mustafa Ruhi Şirin), Gökyüzü Yayınları.
- Boratav, P.N. (2009). *Zaman zaman içinde*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (1999). *Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Akçaę Yayınları.
- Demet, Ş. (2019). Masal anası arife şafak'tan derlenen masalların bağlamsal kurama göre incelenmesi, *Milli Folklor*, 16 (122).
- Düzgün, D. (1994). Erzurum'da âşık kahvesi geleneği, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (1).
- Ekici, M. (2008). Geleneksel kültürü güncellemek üzerine bir değerlendirme. *Milli Folklor*, (80).
- Elçin, Ş. (2013). *Halk edebiyatına giriş*. Akçaę Yayınları.
- Fedakâr, S. (2011). *Özbek sözlü geleneğinde masallar*. Egetan Yayınları.
- Filizok, R. (1991). *Ziya gökalp'in edebî eserlerinde halk edebiyatı tesiri üzerine bir araştırma*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Helimoğlu Yavuz, M. (2009). *Masallar ve eğitimsel işlevleri*. Cumhuriyet Kitapları.
- Kardaş, C. (2013). *Dengbêlik geleneği ve âşık edebiyatı ile karşılaştırılması*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kemal, Y. (1992). *Kale kapısı kimsecik 2*. Toros Yayınları.
- Gültekin, M. (2017). Kazan tatar türklerinde masal anlatma geleneği, *Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (14).
- Örnek, S. V. (2014). *Türk halkbilimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2015). *Masal araştırmaları*. Akçaę Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2002). *Gümüřhane ve bayburt masalları*. Akçaę Yayınları.

- Şimşek, E. (1999). Kırşehirli bir masal anası: esma demirdaş. *Tarla*, 33(199/5).
- Şimşek, E. (2000). *Adana'da masal anlatma geleneği ve masallar, efsaneden tarihe tarihten bugüne adana: köprübaşı*, YKY.
- Şimşek, E. (2001). *Yukarıçukurova masallarında motif ve tip araştırması I*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Seyidoğlu, B. (1975). *Erzurum halk masalları üzerine araştırmalar*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kumartaşlıoğlu, S. (2009). Balıkesir masal anlatıcılarının dil ve üslubu, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.12 (21).
- Razin, G. (1940). *Halık ekiyetleri*. Kazan. Tatgosizdat.
- Dundes, A. (2006). *Halk kimdir?* Çev. Metin Ekici. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1. Haz. M. Öcal Oğuz vd. Geleneksel Yayıncılık.
- Tezel, N. (2009). *Türk masalları*. Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Şahbaz, S. (2007). *Geçmişten günümüze kahvehaneler, kahvehanelerin sosyal yaşamdaki yeri ve önemi: Aydın merkez örneği*, (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Adnan Menderes Üniversitesi.
- Titon, J. T. (2015). *Halkbiliminde kuramlar ve yaklaşımlar 3*. Çev. Öykü Terzioğlu, Yayıma Hazırlayan: M. Öcal Oğuz vd. Geleneksel Yayıncılık.

b) Sözlü Kaynaklar

S.N.	Adı Soyadı	Doğum Yılı	Doğum Yeri	Eğitim Durumu	Mesleği	Yaşadığı Yer
KK1	Abdulsamet Baykuşak	1932	Silvan	Okuma yazma yok	İşsiz	Silvan
KK2	Esmer Peri Pınar	1974	Ergani	Okuma yazma yok	Ev Hanımı	Ergani
KK3	Nurettin Peker	1980	Lice	Ön Lisans Mezunu	İmam-Hatip	Diyarbakır/ Merkez
KK4	Pempe Tayar	1933	Silvan	Okuma yazma yok	Ev Hanımı	Silvan